

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ: ВИДИ Й ОСОБЛИВОСТІ

LEGAL RESPONSIBILITY IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW: TYPES AND FEATURES

Каварма С.Р., студент I курсу магістратури
юридичного факультету

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Статтю присвячено вивченню юридичної відповідальності у міжнародному гуманітарному праві, її видам і особливостям. Міжнародне гуманітарне право спрямоване саме на захист жертв збройних конфліктів, тобто розраховане на захист прав людини у ситуаціях, коли загальні механізми захисту прав людини не працюють чи малоефективні.

Зауважено, що міжнародно-гуманітарна відповідальність – це сукупність правових відносин, які виникають у зв'язку із правопорушенням, вчиненим якою-небудь державою чи іншим суб'єктом міжнародного права, пов'язаним із порушенням сутності загальнолюдської норми моралі, які застосовуються під час збройних конфліктів. В одних випадках ці правовідносини можуть стосуватися безпосередньо тільки держави-правопорушниця та постраждалої держави, в інших можуть торкатися прав та інтересів усього міжнародного співтовариства. Особи можуть бути притягнені до відповідальності за злочини проти миру та безпеки людства міжнародним трибуналом, міжнародним судом або національним судом. Щодо інших злочинів, передбачених міжнародними конвенціями, то особи несуть відповідальність за свої злочини відповідно до національного кримінального законодавства. Обов'язок держави – забезпечити реалізацію цієї відповідальності. У разі порушення цього зобов'язання настає міжнародно-правова відповідальність держави.

У статті автором зазначено, що значну частину норм міжнародного гуманітарного права становить перелік порушень, які визнаються серйозними та підлягають встановленню кримінальної відповідальності за їх вчинення на національному рівні кожної конкретної держави. Тобто відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права передбачена у конвенціях та інших міжнародних актах і настає за нормами національного законодавства. У нашій державі це Кримінальний кодекс України. Водночас норми міжнародного гуманітарного права не можуть здійснювати безпосередній регулюючий вплив на виникнення прав та обов'язків у громадян України у сфері відносин, котрі охороняються кримінальним законодавством, тому національний суд не може притягувати до кримінальної відповідальності суб'єктів злочину за вчинення злочинного діяння, що було визначено у міжнародному договорі та не було імплементовано у кримінальний закон.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, відповідальність у міжнародному гуманітарному праві, воєнні злочини, військові конфлікти, захист прав людини у міжнародному гуманітарному праві.

The article is devoted to the study of legal responsibility in international humanitarian law, its types and features. The author emphasizes that international humanitarian law is aimed at protecting the victims of armed conflicts, ie it is designed to protect human rights in situations where general mechanisms for the protection of human rights do not work or are ineffective.

It is noted that international humanitarian responsibility is a set of legal relations arising in connection with an offense committed by any state or other subject of international law, associated with the violation of the essence of universal morality, which is applied during the armed conflicts. In some cases, these legal relations may directly concern only the offending state and the affected state, in others – may affect the rights and interests of the entire international community.

The author notes in the article that a significant part of the norms of international humanitarian law is a list of violations that are recognized as serious and subject to criminal liability for their commission at the national level of each state. That is, liability for violations of international humanitarian law is provided for in conventions and other international instruments and arises in accordance with national law. In our country it is the Criminal code of Ukraine. At the same time, the norms of international humanitarian law cannot have a direct regulatory effect on the emergence of rights and obligations of citizens of Ukraine in the field of relations protected by criminal law. Therefore, a national court cannot prosecute the perpetrators of a criminal act that is defined in an international treaty and has not been implemented in criminal law.

Key words: international humanitarian law, responsibility in international humanitarian law, war crimes, military conflicts, protection of human rights in international humanitarian law.

Актуальність теми. Важливе місце у системі міжнародного права посідають міжнародно-правові норми та механізми їх реалізації, які спрямовані на захист прав людини в умовах війни чи збройних конфліктів і мають на меті обмеження насильства та жорстокості у складних ситуаціях, коли загальні правозахисні механізми виявляються неспроможними та малоефективними. Зазначені правові норми беруть початок із другої половини XIX ст. та були кодифіковані у правову систему Женеви та Гааги. Цей правовий механізм є складовою частиною сучасного міжнародного права й отримав назву «міжнародне гуманітарне право».

Міжнародне гуманітарне право характеризується особливою сферою правової дії спеціальних механізмів і принципів, котрі дозволяють ефективно реалізовувати норми цієї галузі права, а також здійснювати контроль за їх дотриманням, оскільки загальні механізми, створені для звичайного мирного часу, не можуть застосовуватися у цих умовах. Одним із таких механізмів є інститут юридичної відповідальності, що є засобом притягнення винних осіб за вчинені правопорушення.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного

права приділяли увагу такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як І.П. Бліщенко, М.М. Гнатівський, Г.О. Гроцій, С. Давід, В.І. Дяченко, А.С. Капто, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.П. Попович, П.М. Рабінович, О.В. Сентарова, М.І. Хавронюк, М.В. Цюрупа, П.В. Шумський та ін.

Викладення основного матеріалу. Юридична відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права настає за воєнні злочини, серед видів цієї відповідальності слід виокремити дисциплінарну та кримінальну. Відповідальність може мати зворотний зв'язок: командири несуть відповідальність за вчинення їхніми підлеглими воєнних злочинів; у свою чергу, підлегли можуть суб'єктами відповідальності за виконання незаконних наказів, що спричинить порушення норм міжнародного гуманітарного права. У межах міжнародного гуманітарного права є механізм міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, який може бути застосованим до військовослужбовців, котрі скоїли воєнні злочини, за умови, що держава не спроможна притягнути їх до відповідальності. У разі порушення міжнародного гуманітарного права настають несприятливі наслідки для держави загалом: вона несе міжнародно-правову від-

повідальність за скоєння воєнних злочинів її збройними силами. Результатом може бути позбавлення міжнародної підтримки, санкції, притягнення держави до відповідальності, включаючи відшкодування спричиненого збитку [1, с. 20]. Такий підхід дозволяє реалізувати юридичну відповідальність у міжнародному гуманітарному праві та забезпечує як загальну, так і спеціальну превенцію.

Взагалі міжнародно-гуманітарна відповідальність – це сукупність правових відносин, що виникають у зв'язку із правопорушенням, вчиненим якою-небудь державою чи іншим суб'єктом міжнародного права, пов'язане з порушенням сутності загальнолюдських норм моралі, які застосовуються під час збройних конфліктів [2, с. 15]. Причому обмеження, що настають, можуть торкатися як тільки однієї держави-правопорушниці та мати негативний вплив на постраждалу державу, так і негативно впливати на права й інтереси міжнародного співтовариства загалом.

На державу покладаються зобов'язання міжнародно-правового характеру щодо вжиття заходів із попередження порушень міжнародного гуманітарного права. Так, у Протоколі до Женевських конвенцій зазначено: «Високі Договірні Сторони та сторони, котрі перебувають у конфлікті, повинні припинити серйозні порушення та вживати необхідних заходів щодо припинення всіх інших порушень Конвенції або цього Протоколу, які є результатом неприйняття заходів, що мають бути прийняті» (ч. 1 ст. 86 ДП I) [3]. Тобто встановлюється пряма заборона щодо порушень, пов'язаних із захистом жертв міжнародних збройних конфліктів.

Водночас нормами міжнародного гуманітарного права встановлено обов'язок притягнути осіб, винних у порушеннях міжнародного гуманітарного права, до відповідальності. Зокрема, йдеться про сторони збройного конфлікту. Відповідно, це положення відображається і на рівні національної правової системи, зазвичай у кримінальному законодавстві (наприклад, в Україні це ст. 438 Кримінального Кодексу України) [4]. У разі небажання або неможливості притягнути осіб до відповідальності на національному рівні у міжнародному праві існує система міжнародної кримінальної відповідальності індивідів, яка дозволяє притягати осіб, винних у скоєнні злочину агресії, військових злочинів, злочинів проти людяності та геноциду до міжнародної кримінальної відповідальності.

Серед серйозних порушень, встановлених Протоколом I, виокремлені заподіяння шкоди фізичному та психічному стану здоров'я і недоторкваності осіб, котрі затримані чи яким-небудь іншим чином позбавлені свободи, або перебувають під владою супротивника, або інтерновані (ст. 11) [3]. За міжнародними нормами також встановлена заборона піддавати зазначених осіб жодним медичним маніпуляціям, що не потрібні за станом здоров'я та не відповідають загальноновизнаним медичним нормам.

Також слід звернути увагу на класифікацію порушень норм міжнародного гуманітарного права, встановлених у статутах окремих міжнародних воєнних трибуналів. Зокрема, відповідно до Статуту Міжнародного трибуналу по колишній Югославії 1993 р. до серйозних порушень норм міжнародного гуманітарного права відносять:

1) серйозні порушення Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р.: умисне вбивство; катування та нелюдське ставлення, включаючи біологічні експерименти; умисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва або завдання шкоди здоров'ю; незаконне, довільне та проведене у великому масштабі руйнування та присвоєння майна, що не викликано військовою необхідністю; примушування військовополоненого або цивільної особи служити у збройних силах ворожої держави; умисне позбавлення прав військовополоненого або цивільної особи на безсторонне та нормальне судочинство; незаконна депортація, переміщення або арешт цивільної особи; взяття цивільних осіб як заручників (ст. 2);

2) порушення законів або звичаїв війни (не є вичерпним): застосування отруйних речовин або інших видів зброї, призначених для заподіяння зайвих страждань; безглузде руйнування міст, селищ або сіл або руйнування, не виправдане військовою необхідністю; напад на незахищені міста, села, житла або будинки або їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів; захоплення, руйнування або навмисне ушкодження культових, благодійних, навчальних, художніх і наукових установ, історичних пам'яток, художніх і наукових здобутків; розгарбування суспільної або приватної власності (ст. 3);

3) геноцид (ст. 4);

4) злочини проти людяності: убивства; винищування; поневолення; депортація; тюремне ув'язнення; катування; згвалтування; переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами; інші нелюдські акти (ст. 5) [5].

З огляду на викладене можна зробити висновок про те, що важливою частиною норм міжнародного гуманітарного права є перелік порушень, які визнаються серйозними та підлягають кримінальній відповідальності на національному рівні кожної країни. Визначення такого переліку, незважаючи на складність класифікації серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, дозволяє провести порівняльно-правовий аналіз відповідності цим нормам кримінального законодавства України та деяких зарубіжних країн.

У контексті статті також важливо розглянути національний рівень імплементації норм про відповідальність. Загалом науку міжнародного права України можна віднести до тієї, що ґрунтується на моністичній концепції, яка говорить про злиття міжнародного та національного права в одну правову систему, але з визнанням примату міжнародного права.

У ст. 9 Конституції України прямо зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України [6].

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», якщо міжнародним договором України, котрий набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [7]. Тобто закріплюється пріоритетне значення норм міжнародного права у національній правовій системі.

Таким чином, ми визначилися, що Україна визнає примат міжнародного права, однак кожна норма міжнародного права повинна мати механізм реалізації, що буде свідчити про взяття Україною на себе міжнародних зобов'язань.

А.С. Гавердовський слушно зазначив, що будь-яка система юридичних норм, як би блискуче вона не була розроблена, не має права на існування, якщо вона реально не впливає на суспільне життя [8, с. 47]. Саме такий постулат має бути вихідним у правотворчій і правозастосовчій практиці уповноважених суб'єктів, за яким правові норми відображали би реальний стан суспільних відносин і мали б ефективну фактичну реалізацію.

Іншими словами, без реалізації права, без наповнення його норм живим практичним змістом не може бути правового регулювання суспільних відносин, яке є функцією права. Розглядаючи місце міжнародного права у внутрішній правовій ієрархії, слід зазначити, що, оскільки багатьох країн не визнають міжнародний договір дійсним джерелом права на внутрішньому рівні, питання про місце міжнародного договору у національній юридичній ієрархії у таких країнах не виникає.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 3 КК України законодавством України про кримінальну відповідальність є Кримінальний кодекс України, заснований на Конституції Укра-

їни та загально визначених принципах і нормах міжнародного права. Це означає, що нові закони, які передбачають кримінальну відповідальність, підлягають включенню до цього кодексу. Кожен із цих кримінальних законів містить конкретне положення кримінального закону, що встановлюється як загальнообов'язкове та формально визначене правило. Це означає, що кримінальне право є своєрідним продуктом законодавчої діяльності, який за допомогою законодавчого порядку відображає об'єктивні закономірності розвитку кримінального права.

Слід зазначити, що питання визначення поняття кримінального закону значною мірою стало заручником термінологічної неузгодженості у вітчизняній кримінально-правовій доктрині.

Незважаючи на інші нормативно-правові акти (серед них Рішення Європейського Суду з прав людини, акти Конституційного Суду України та ін.), котрі певним чином можуть здійснювати вплив на кримінальне законодавство України, вони все одно залишаються «обов'язковою настановою» для національного законодавця щодо внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України.

Із цієї ситуації випливає, що Кримінальний кодекс України є єдиним джерелом кримінального законодавства України. Норми міжнародного гуманітарного права не можуть бути реалізовані без прямого регулюючого впливу на появу відносин, що охороняються кримінальним правом. Отже, національний суд не може притягнути до відповідальності суб'єктів злочину за вчинений злочинний факт, який був визначений міжнародним договором і не був би включений до кримінального законодавства.

У свою чергу, ст. 436 цього Кодексу відсилає до «інших порушень законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [4]. Тобто є загальне правило, згідно з яким єдиним джерелом кримінального законодавства України є КК України, однак в окремих випадках, встановлених самим законом, положення міжнародного договору безпосередньо впливають на зміст кваліфікуючих ознак злочину.

Таким чином, відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права передбачена у конвенціях та інших міжнародних актах, настає за нормами національного законодавства. У нашій державі це Кримінальний кодекс України, за яким передбачені такі статті, як: планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України); порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК України); застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України); геноцид (ст. 442 КК України); незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (ст. 445 КК України); піратство (ст. 446 КК України); найманство (ст. 447 КК України) тощо. Відповідальність, передбачена за порушення цих норм, настає у вигляді: штрафу, виправних робіт, арешту, обмеження волі, позбавлення волі.

Щодо міжнародних судових установ реалізації норм про відповідальність, то однією з особливостей функціонування міжнародних судових установ є застосування ними міжнародно-правових звичаїв. Аналіз їх діяльності дає змогу розкрити зміст вимог, необхідних і достатніх для підтвердження наявності звичаєвих норм. Є всі підстави стверджувати, що міжнародні суди не лише виконують роль інституцій, які традиційно застосовують звичаєві норми, але і значно впливають на усі галузі міжнародного права через тлумачення їхніх норм. Вагомим є вплив міжнародних судів на процес кодифікації міжнародного права.

Значне збільшення кількості міжнародних судових установ у другій половині ХХ ст. призвело до зростання обсягу практики застосування міжнародних звичаїв, котра підлягає аналізу, осмисленню та класифікації. Застосування міжнародних звичаїв різними міжнародними установами має специфіку, зумовлену природою суду, істо-

ричними та геополітичними чинниками, досвідом суддів, предметом судового розгляду [9, с. 54].

Суб'єктами настання кримінально-правової відповідальності є фізичні особи. Цей різновид галузевої відповідальності може застосовуватися безпосередньо на основі норм міжнародного права. Крім того, особи можуть бути притягнені до відповідальності за злочини проти миру та безпеки людства міжнародним трибуналом, міжнародним судом або національним судом. Щодо інших злочинів, передбачених міжнародними конвенціями, то особи несуть відповідальність за свої злочини відповідно до національного кримінального законодавства. Обов'язок держави – забезпечити реалізацію цієї відповідальності. У разі порушення цього зобов'язання настає міжнародно-правова відповідальність держави. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього передбачає відповідальність як окремих осіб, так і держав.

Проблема із забезпеченням виконання Конвенції ще більше ускладнюється, коли злочин геноциду має місце під час збройного конфлікту. Держава, що бере участь у такому конфлікті, навряд чи захоче видати осіб, які звинувачуються у скоєнні злочину геноциду іншої стороні, що має намір переслідувати їх [10, с. 74].

Так, відповідно до Статуту ООН однією з основних цілей Організації Об'єднаних Націй є підтримання міжнародного миру та безпеки. Згідно зі ст. 1 Статуту ООН держави-учасниці повинні «підтримувати міжнародний мир і безпеку, вживати ефективні колективні заходи для запобігання й усунення загрози миру і придушення актів агресії». Статутом ООН передбачено низку процедур, покликаних сприяти вирішенню міжнародних спорів.

Міжнародний Суд ООН у розгляді міжнародних територіальних спорів повинен приймати рішення на основі норм чинного міжнародного права відповідно до ст. 38 Статуту Суду. У врегулюванні міжнародних територіальних спорів Суд враховує значну кількість юридично значимих чинників, зокрема: освоєння території у минулому; тривалість володіння; здійснення ефективного контролю в управлінні територією та ін. Міжнародний Суд ООН є найважливішим постійним міжнародним судовим органом, на який покладено завдання підтримувати міжнародний мир і безпеку на основі міжнародного права [5].

Щодо сучасних подій у нашій державі, то питання притягнення до міжнародно-правової відповідальності зобов'язує чіткого формування формату подій, які реально відбуваються на території України. Відповідно до норм міжнародного права термін «війна» вимагає формального її оголошення, що супроводжується докорінною зміною всього державного механізму на воєнний лад. Під час війни політична мета більш широка, ніж під час збройних конфліктів [11, с. 123]. У засобах масової інформації, виступах політиків і експертів вже 7 років спостерігаються суперечності щодо формату подій, які відбуваються на сході нашої країни. Якщо на законодавчому рівні визначений формат АТО, то ми повинні дотримуватися такої політичної риторики. Водночас необхідність притягнення до міжнародно-правової відповідальності за ширший перелік злочинів, вимагає від нас розширення формату з АТО на воєнну агресію.

Отже, суть реалізації норм звичаєвого міжнародного права судами міжнародної юрисдикції полягає у виконанні ними регуляторної, ціннісної, орієнтаційної та інших функцій. Зокрема, міжнародні суди встановлюють факт порушення державою чи особою міжнародно-правових зобов'язань, що випливають із цієї норми, причини й обставини, які передували протиправному діянню. Таким чином, міжнародні суди ідентифікують ризики правозастосування міжнародного звичаю.

Висновки. Отже, питання притягнення до відповідальності та покарання осіб, причетних до правопорушень, пов'язаних із порушенням сутності загальнолюд-

ських норм моралі, що застосовуються під час збройних конфліктів, залишаються актуальними й остаточно не вирішеними. Ефективність дотримання норм і принципів міжнародного гуманітарного права має важливе значення у політиці євроатлантичної інтеграції та залежить від того, наскільки ці питання забезпечені правовими меха-

нізмами регулювання. Дотримання принципу невідворотності юридичної відповідальності за міжнародні злочини, у тому числі серйозні порушення норм Міжнародного гуманітарного права, є безумовною позицією таких міжнародних організацій, як ООН, ЄС, НАТО, ОБСЄ у контексті безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародне гуманітарне право : посібник / за ред. Т.Р. Короткого. Київ – Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. 145 с.
2. Дяченко В.І. Між. народне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів. Ч. I. Історія становлення. Київ : Сфера, 2009. 128 с.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення : 01.12.2021).
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення : 01.12.2021).
5. Статут Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 р. від 25 травня 1993 р. *Міжнародне гуманітарне право*. Київ, 2007. С. 532–536.
6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.12.2021).
7. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
8. Гавердовський А.С. Імплементация норм міжнародного права. Київ : Вища школа, 2008. С. 47.
9. Жаровська І.М. Міжнародне гуманітарне право : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2010. 280 с.
10. Попович В.П., Хавронюк М.І. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2010. 322 с.
11. Бабич А.А. Міжнародна та національна відповідальність за порушення норм міжнародного права в реаліях проведення АТО : Науково-практична конференція ХНУ ПС ім. І. Кожедуба, 30 червня 2017. С. 123–127.